

PRIEŠKIRTINIŲ ILGŲJŲ BALSŲ IR DVIBALSŲ *ie, uo* TRUMPINIMAS ŽEMAIČIŲ DOUNININKŲ TARMĖJE

B. ROKAITĖ

1. Bendrieji trumpinimo dėsniai

§ 1. a) Žemaičių dounininkų plote, kurio riba vakaruose siekia Paluknę, Kalnalį, pietuose Lieplaukę, Lauko Sodą, Tryškius ir rytuose Klykolių, pastebimas nevienodas balsių *a, e* (<*an, en*), *i, u* ir dvibalsių *ie, uo* (<*ē, ā*) ilgumas. Kitose žemaičių tarmėse šie balsiai ir dvibalsiai visada ilgi, o minėto ploto dounininkai juos ilgus turi tik kirčiuotus pagrindiniu – senoviniu (visada) ir atitrauk-tiniu kirčiu (antrame nuo galo skiemenyje, jei galūnė trumpa). Dažniausiai jie ilgi ir pokirtiniuose skiemenyse.

b) Prieškirtiniai ilgieji balsiai ir dvibalsiai *ie, uo* trumpinami. Išsiskiria du trumpinimo atvejai:

- 1) kai šie balsiai ir dvibalsiai yra nekirčiuoti;
- 2) kai jie turi atitrauktinį kirtį.

Antruoju atveju trumpinama ne visada. Trumpėjimą apsprendžia skiemenų skaičius ir galūnės ilgumas. Visada ilgieji balsiai ir dvibalsiai *ie, uo* sutrumpėja, kai yra trečiame ar tolesniame nuo žodžio galo skiemenyje, pvz.: *līdēkā ~ lydekā, krū.mālō ~ krūmaliū, pēdēliš ~ pēdeliūs* (Lc). Būdami antrame nuo žodžio galo skiemenyje ir turėdami atitrauktinį kirtį, *a, e* (<*an, en*), *i, u* ir *ie, uo* (<*ē, ā*) sutrumpėja tik tada, jei galūnė ilga, pvz.: *būris ~ būrỹs, žvirinū ~ žvyrynū, žolē ~ žolē*, bet: *būriūs ~ būriūs, žūolēs ~ žolēs* (Lc).

Prieškirtiniai ilgieji balsiai ir dvibalsiai *ie, uo* būna sutrumpėja, kai kirtis atitrauktas iš trumpos antrinės galūnės, pvz.: *pirāks ~ pyrāgas, plēšēks ~ plēšikas, krēslōks ~ krēšliukas* (MŽČ).

c) Kartais sutrumpėja ir pokirtinių vidurinių skiemenų balsiai ir dvibalsiai *ie, uo*, jei žodis turi kelis ilgus pokirtinius skiemenis, pvz.: *pājemāu ~ pāemiau, baidomūs ~ baidomos* „baidomės“, *vēlnonūoms ~ vilnonoms* „vilnonėms“ (Trk), *klāipēdūo ~ Klāipėdoje, pārsōdēnāu ~ pārsodinau, prūsāvōjōnt ~ prūsavojant, sāugōjāu ~ sāugojau* (MŽČ), *išmiečōjāu ~ išmėčiojau* (Gd), *nepāvōgiem ~ nepāvogēm* (Pvr). Daug dažniau pokirtiniuose skiemenyse ilgieji balsiai ir dvibalsiai *ie, uo* (<*ē, ā*) išlieka nesutrumpėja.

2. Atskirų balsių (ir dvibalsių *ie, uo*) trumpinimas

a) *i', u'*

§ 2. Prieškirtiniai *i', u'* trumpinami dvejopai: iki pusilgių ir iki trumpų.

i, u < *i', u'* turi daugiau minėto ploto vidurys – Židikai, Leckava, Laižuva, Mižaičiai, Gadūnavas, Nevarėnai, Pavirvytė (prie Tryškių), Eigirdžiai, Lauko Soda, pvz.:

a) Nekirčiuoti: *lidėku ~ lydėku, murė. nę ~ mūrinė* (Žd), *linuo ~ lynoja, rudinu ~ rūdýnu, rupiejė ~ rūpėjo* (Žb), *pušinėlė ~ pušynėliai, rikštėlė ~ rykštėlė, saviūnoje ~ suvyniojo, druktėsnis ~ druktėsnis, sunėlis ~ sūnėlis* (greta: *ku.zavėlis ~ kūzavėlis* „toks avilys“, *palu.kiek ~ palūkėk, Lc*), *patilietė ~ patylėti, ritėli ~ rytėli, židietė ~ žydėti, krumėlis ~ krūmėlis* (Lž), *grižau ~ grįžau, rilpau ~ ryliuoja* „dainuoja“, *rukščiausis ~ rūkščiausis* (Mžč), *nusigivėna ~ nusigyvėno, musėjė ~ mūsiėjai „mūsieji“* (Pvr.), *viresniūoji ~ vyresniūoji, kulies ~ kūlėjas* (Eig), *pilūitis ~ pylūitis, pjuklielis ~ pjūklėlis* (Gd), *skilėlė ~ skylėlė, lupėlė ~ lūpėlė* (Lks).

b) Atitrauktiniu kirčiu kirčiuoti *i', u'*, taip pat esti sutrumpėję iki trumpų ir tariami su trumpine prieгаide, jeigu galinis skienuo ilgas, o atitrauktinis kirtis yra antrame nuo galo skiemenyje. Be to, jie sutrumpėja iki trumpų visada, kai atitrauktinis kirtis yra tolesniame skiemenyje, pvz.: *tilūoms ~ tylomis, būris || būrīs ~ būrys, grūdā ~ grūdaī* (Lc), *grinūos ~ grynōs, rūšū ~ rūšiū* (Lž), *givatės ~ gyvatės, kilė ~ kyliā, ritūo ~ rytōj, rišīs ~ ryšys, skilie ~ skylė, druktā ~ drūktai, rūšė ~ rūsiaī, trūktėnā ~ trūktinaī* (Mžč), *kūlie ~ kūlė, sūnāus ~ sūnaūs* (Gd), *givūos ~ gyvōs, piplys ~ pyplys* „tokia žuvis, vijūnas“ (Lks).

§ 3. a) Atitrauktiniu kirčiu kirčiuotų *i, u* (< *i', u'*) trumpumas leistų manyti, kad prieškirtiniai *i', u'*, galimas daiktas, bus sutrumpėję dar prieš gaudami pagrindinį kirtį ir taip išlikę trumpi (plg. dar *ę, o* < *ie, uo* < *ē, ā* tokiu pat atveju). Tai rodytų ir pavyzdžiai su trumpais *i, u* (< *i', u'*) ir *ę, o* (< *ie, uo*), kai kirtis atitrauktas iš trumpos antrinės galūnės (plg. *pirāks ~ pyrāgas, plėšėks ~ plėšikas*). Ilgųjų trumpėjimas bus vykęs vienu metu, t. y. atitrauktinis kirtis ilguosius balsius (ir dvibalsius *ie, uo*) abiem atvejais bus radęs jau sutrumpėjusius, nes kirčio atitraukimas iš trumpos antrinės galūnės, kaip žinoma¹, sutampa su kirčio atitraukimu iš ilgos galūnės į ilgą skiemenį.

b) *i, u*. < *i', u'* būna daugiau vakarinėje ir rytinėje ploto dalyje (Paluknė, Ylakai, Kalnalis, Klykoliai), nors labai griežtos ribos tarp trumpų ir pusilgių *i, u* < *i', u'* (prieškirtinių) išvesti negalima, nes jie dažnai maišomi (pvz., Tirkšliuose sakoma *i, u*, bet *ę, o* < *ie, uo*).

b) *ie, uo ~ ē, o*

§ 4. Lk. *ē, o* žemaičiai taria kaip *ie, uo*. Minėtas dūnininkų plotas šiuos *ie, uo* sutrumpina tais pat atvejais, kaip ir *i', u'*. Labiausiai prieškirtinius *ie, uo* (< *ē, ā*), kaip ir *i', u'*, trumpina ploto vidurys – Židikai, Leckava, Laižuva, Tirkšliai, Mižaičiai, Gadūnavas, Pavirvytė, Nevarėnai, Želvačiai (Telšių raj.), Eigirdžiai, Lauko Soda. Čia *ie, uo* suvienbalsinti ir tariami *ę, o*, pvz.:

¹ Žr. V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių kirtis, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, t. 1, Vilnius, 1957 p. 114.

a) Nekirčiuoti: *mėlėnė ~ mēlėnė* „mėlynė, *Vaccinium Myrtillus*“, *protėks ~ protingas* (Žd), *sėklėlės ~ sėklėlės*, *romėlė ~ romėliai* „rėmeliai“, *skolinks ~ skolingas* (Žb), *retėlis ~ rėtėlis*, *nedrovėkės ~ nedrovėkis*, *počienė ~ Pocienė* (Lc), *krėslėlė ~ krėslėlio*, *perėmuos ~ pėrimos* „pėrimasis“, *porėlis ~ porėlis* „porelė“ (Lž), *lėlaičiu ~ Lėlaičiu* (k.), *lėtėnė ~ Lėtėniai* (k.), *džovėn ~ džiovina* (Trk.), *mėgšp ~ mėginsiu*, *notėnā ~ Notėnai* (k., Mžč), *vėžautė ~ vėžauti*, *motinėlė ~ motynėlė* (Gd), *nemokėjau ~ nemokėjau*, *vokitėjės ~ Vokytijos* (Pvr), *tėvinė ~ tėvynė*, *lovėlė ~ lovėlė* (Eig), *sėdiete ~ sėdėti*, *klojėma ~ klojimą* (Lks).

b) Kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu: *vėžis || vėžis ~ vėžys*, *kòkži || kòkži ~ kokiš* (Žd), *tėvū ~ tėvū*, *blògā ~ blogai*, *špòkā ~ špokai* (Žb), *sėklėlės ~ sėklelės*, *vėdārā ~ vėdarai*, *vòbòlā ~ obulai* (Lc), *bėglū ~ bėgliū*, *kròklis ~ krocklys* „rėksnys“ (Lž), *bėsėdūnti ~ besėdanti*, *pėdūs ~ pėdōs*, *pàlòvie ~ palovėjė* (Trk), *klėbīs ~ klėbys*, *vėlā ~ vėlai*, *žòplīs ~ žioplīs*, *žmògāus ~ žmogaūs* (Mžč), *mėlėnės ~ mėlenės*, *vòvėrie ~ voverė* (Eig), *grėblīs ~ grėblīs*, *tròbūo ~ trobojė* (Lks).

§ 5. a) *ę, ą < ie, uo (< ē, ā)*, kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu, būna trumpi, o *ę, ą* trumpumas rodo, kad pagrindinį kirtį jie bus gavę jau sutrumpėję. Jeigu *ie, uo*, dar būdami nesutrumpėję, būtų gavę pagrindinį (atitrauktinį) kirtį, tai jie nebūtų galėję ir sutrumpėti, kaip ir kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu.

b) Šalia *ę, ą < ie, uo* pasakomos formos su vos girdimais *i, u* (*ię, uą*), kaip: *vėžis || vėžis ~ vėžys* (Žd), *raudònòji ~ raudonóji* (Trk). Dažniau taip aptrumpėję *ie, uo* būna kirčiuoti atitrauktiniu kirčiu. Tokius *ię, uą* turi rytinis ir vakarinis ploto pakraštys (Viekšniai, Ylakiai, iš dalies Paluknė), nors pačiame vakariniame ir rytiniame minėto ploto pakraštyje prieškirtiniai *ie, uo (< ē, ā)* yra nesutrumpėję, ir tik atskiruose žodžiuose jie suvienbalsėję ir tariami *ę, ą*, pvz.: *motiejāuskis ~ Motiejāuskis* (pvd.), *vėspokėšnu ~ visokėšniū*, *drobėnė ~ drobiniai* (Plk), *dòbėlėinā ~ dobilienā* (Kal, Ms), *jėrātė ~ ėrāčiai*, *joniėnė ~ Jonienė*, *vovėrykštė ~ vaivorykštė* (Klk).

Tuo būdu, stipriausiai pasireiškęs ploto viduryje (plg., § 4), trumpėjimas silpnėja į rytus ir vakarus. Dvibalsiai *ię, uą* šalia *ę, ą*, gal būt, rodytų, jog prieškirtinių *ie, uo* trumpėjimas dar nėra pasibaigęs.

§ 6. *ie, uo < ē, ā* trumpėjimas (*sėdiete ~ sėdėti*, *tròbėlė ~ trobėlė*) geriausiai rodo balsių trumpėjimo laiką. Trumpi *ę, ą* galėjo atsirasti tik iš jau susiaurėjusių *ē, ā*. Vadinasi, dounininkų tarmių prieškirtinių balsių trumpėjimas turi būti vėlesnis už *ā, ē > uo, ie*. Jeigu prieškirtiniai balsiai būtų pradėję trumpėti prieš *ā, ē* siaurėjimą, tai tada ir *ā, ē* būtų sutrumpėję ir sutapę su trumpaisiais *a, e*, kaip kai kuriose rytų aukštaičių tarmėse.

§ 7. Prieškirtiniai *i, u* ir *ie, uo* yra sutrumpėję ir skoliniuose, pvz.: *silūs ~ sylūs*, *skupautė ~ skūpauti* „šykštauti“, *trubėlės ~ trūbėliais* „vamzdeliais“, *bėdnistie ~ biednystėje*, *čekāunės ~ ciekaūnios* „smalsios“, *mėrōusem ~ mieruosiam* „matuosim“, *švėžėšnu ~ šviežėšniū*, *bagotiesnis ~ bagotėsnis*, *šmòtieli ~ šmotėlį* „gabalėlį“.

c) *ą, ę ~ a, e*

§ 8. Sutrumpėję ir prieškirtiniai *ą, ę < an, en*. Dvibalsiai *ou, ei < an, en* minėtame plote (Mosėdis, Skuodas, Klykoliai) leistų manyti, kad trumpėjimo metu šių dvibalsių jau būta.

Prieškirtiniai *ą, ę < an, en* dažniausiai virtę visai trumpais; kartais jie būna pusilgiai, pvz.:

a) Nekirčiuoti: *drōsė. snis* || *druslesnis* ~ *drasėsnis*, *grōžėn* ~ *grąžina*, *kōsnėlė* ~ *kāsnėlio*, *žusītis* ~ *žqsyītis*, *žōsinlelis* ~ *žqsinėlis*, *grēžė* ~ *grėžėi*, *tėvėsnės* ~ *tėvėsnės* „laibesnės“, *tēsė* ~ *tēsėi* (greta (Trk): *ku.snėlis* ~ *kāsnėlis*, *žp.sėlė* ~ *žqsėlė*, *ti.vībė* ~ *tėvybė* „laibumas“, *ti.sīs* ~ *tēsýs* „tėsies“).

b) Kirčiuoti atitraukiniu kirčiu: *drūsū* ~ *drąsiū*, *žūsū* || *žōsū* ~ *žqsiū*, *žōsėnėlūs* ~ *žqsinėlūs*, *žōsėis* ~ *žqsiēs*, *tėvā* ~ *tėvai*, *tėvūoms* ~ *tėvomis* „laibomis“.

§ 9. Didžiausią tendenciją trumpėti prieškirtiniai ilgieji balsiai ir *ie*, *uo* (< ē, ā), kaip matėme, turi maždaug minėto ploto viduryje — Židikai, Leckava, Mažeikiai, Laižuva, Seda, Nevarėnai, Telšiai, Eigirdžiai, Lauko Soda. Tai lyg centras, nuo kurio einant trumpėjimas mažėja.

Prieškirtinių ilgųjų trumpėjimo plotas didele dalimi sutampa su regresyvinės balsių asimiliacijos plotu; galimas daiktas, kad tarp trumpėjimo ir balsių asimiliacijos yra koks nors ryšys.

Santrumpos

Eig	— Eigirdžiai, Telšių r.
Gd	— Gadūnavas, Telšių r.
Kal	— Kalnalis, Kretingos r.
Lž	— Laižuva, Mažeikių r.
Lks	— Lauko Soda, Mažeikių r.
Lc	— Leckava, Mažeikių r.
Mžč	— Mižaičiai, Mažeikių r.
Ms	— Mosėdis, Skuodo r.
Plk	— Paluknė, Skuodo r.
Trk	— Tirkšliai, Mažeikių r.
Žb	— Žibininkai, Mažeikių r.
Žd	— Židikai, Mažeikių r.

СОКРАЩЕНИЕ ПРЕДУДАРНЫХ ДОЛГИХ ГЛАСНЫХ И ДИФТОНГОВ *ie*, *uo* В ГОВОРЕ ЖЕМАЙТОВ ДОУНИНИНКОВ

Б. РОКАЙТЕ

Резюме

Северной и средней части жемайтов доунининков (Жидикай, Ляцкава, Мажейкяй, Лайжува, Сяда, Тяльшай, Лауко Сода) характерно сокращение предударных долгих *i*, *u*, *o* ~ *q*, *e* ~ *e* и *ie* ~ *ē*, *uo* ~ *o*.

Долгие гласные и дифтонги *ie*, *uo* сокращаются только в безударном положении или под ретракционным ударением.

Гласные *i*, *u* и *o* ~ *q*, *e* ~ *e* сокращаются до кратких или полудолгих (*gīvenā* ~ *gyvenāi* „ты жил, -ла“, *būrīs* ~ *būrýs* „толпа“, *grēžė* ~ *grėžėi* „ты сверлил, -ла“, *žusītis* ~ *žqsyītis* „гусёнок“), а *ie* ~ *ē*, *uo* ~ *o* чаще всего превращаются в монофтонги и произносятся как *e*, *o* (*tėvīnė* ~ *tėvynė* „родина“, *vėlā* ~ *vėlai* „поздно“, *protīks* ~ *protīngas* „умный“, *blōgā* ~ *blogai* „плохо“).